

A roma kisebbség és a társadalmi kohézió

A különféle országokban együtt élő cigányok és nem-cigányok közti társadalmi összetartó erő egészen más természetű, mint az egyéb társadalmi alegységek közt működő kohézió. Két (matematikai értelemben vett) rendszer, két „halmaz” él egymás mellett: az egyik óriási, a másik parányi, de vitathatatlanul életképes. A nem-cigányoknak van saját területük, nemzettudatuk, nyereségcentrikus gazdaságuk, hivatalaik, intézményeik, iskoláik, írott történelmük, erőszakszervezeteik, törvényeik, nemzetközi egyezményeik. A cigányoknak mindez nincsen.

Két értékrend, életszemlélet, gondolkodásmód, két földi *modus vivendi* él egymás mellett, a történelem homályba vesző kezdete óta. Lényegében a biztonságra való törekvés kétféle stratégiájáról van szó: az egyik a hatalmat, a másik a szeretetet igyekszik eszközül használni.

A megoldásra váró probléma összetett. A cél egy véglegesen leszakadni látszó etnikai kisebbség helyzetének megnyugtató rendezése, s e törekvésnek különös aktualitást ad – bár a megoldás nem csupán ezért szükséges – hazánkban a közeljövőben várható csatlakozása az Európai Unióhoz. A feladat komplex volta nyilvánvaló. Kezelnünk kell egyrészt a társadalmi békét veszélyeztető akut konfliktusokat, feszültségeket, másrészt követelő szükségyszerűség egy, a jövőbeni konszolidációt megalapozó program elindítása és végrehajtása. Egy probléma megoldására viszont csak akkor van esélyünk, ha ismerjük a hátterét, a lényegi tartalmakat, a jelenségek mozgatórugóit. Ma viszont azzal a sajátos helyzettel kell szembenéznünk, hogy ez a terület alapvetően és meghatározó mértékben ismeretlen. Nyilvánvalóan ez az oka annak is, hogy a közéletben és a mindennapok gyakorlatában egyaránt a többségi társadalom kategóriái, rendszerező elvei alapján ítélik meg a roma kisebbséget. Ennek egyenes következménye, hogy a mára kialakult cigánykép erősen sztereotipizált, továbbá hogy a problémák megoldására tett kísérletek kudarcra úgyszólván előre programozott.

A kisebbségek helyzetét taglaló szociológiai és szociálpszichológiai kutatások a néger, zsidó, kínai stb. lét specifikumait elemzik; a pszichológia általában szól a kisebbségi létből fakadó szorongásról és következményeiről; a kisebbségek helyzetét taglaló szakdolgozatokban a transzregionális kisebbségekről esik szó általában vagy konkrétan, de kiemelten a cigányságot mint önálló és sok tekintetben speciális etnikumot mostanáig nálunk egyetlen tudományág sem méltatta figyelemre. Nyugaton a múlt század hatvanas éveiben vette kezdetét az az új szemléletű kutatómunka, amely a részt vevő megfigyelés módszerével látott a roma közösségeken belül zajló folyamatok felderítéséhez, s amelyek eredményei mostanában válnak nálunk is hozzáférhetővé. Magyarországon a kilencvenes évek elején kezdtek hozzá roma értelmiségiek a saját világuk, kultúrájuk tudományos igényű megfigyeléséhez, kutatásához. Ennek első jelentős eredménye, hogy – bár egymástól függetlenül, de rövid időn belül – megjelent a lovári-magyar szótár (*Rostás-Farkas György – Karsai Ervin* munkája), a beás-magyar szótár (*Varga Ilona*) és e tanulmány szerzőjének munkájaként a kárpáti cigány-magyar szótár és nyelvtan, majd tovább-

bi, többé-kevésbé figyelemreméltó publikációk is napvilágot láttak. Intézményes keretek között 1992-ben kezdtük az ELTE Tanárképző Főiskoláján azt a munkát, amelynek során romák és nem-romák közösen kutatták a roma kultúrát – ennek terméke a 'Gyerekcigány' című tanulmánykötet, majd 1996. szeptember 1-én megalakult az ELTE BTK Neveléstudományi Tanszékén a Cigánypedagógiai Szakcsoport. Ezáltal jelentős javulás állt be a kutatómunka feltételrendszerében. Lényegében itt teremtődött meg annak lehetősége, hogy a tapasztalatok, élmények, a belülről látás képességével szerzett ismeretek szembesüljenek a szaktudományokkal. E munka során született a 'Romapedagógia' című tanulmánygyűjtemény, amely a Tanszék kiadvány-sorozatában jelent meg.

Sajátos problémával szembesülünk, ha a roma kisebbségre vonatkozóan fogalmazzuk meg a társadalmi kohézió kérdését. Már az első pillanatban világossá válik, hogy egy mély kulturális szakadékkal van dolgunk, de ha egy kicsit körülnézünk a magyar-cigány

A sajátos életforma csak egy teljes értékű kulturális autonómia viszonyai között volt fenntartható, miközben az is evidens, hogy ezeknek a közösségeknek a többségi társadalom közelében kellett létezniük, hiszen csak így biztosíthatták a megélhetésüket. A világ más tájain élő roma közösségek gyakori helyváltoztatással, illetve a mindenkor kínálkozó keresletek kielégítésére való rugalmas szakosodás képességével oldották (oldják) fel ezt az elmentmondást. Mivel nálunk nagyjából stabilizálódtak a kinálati-keresleti viszonyok, egy jellegzetes, úgynevezett láthatatlansági stratégia kialakítása vált szükségessé.

együttélés történetében, kiderül, hogy ez a szakadék áthidalható, csak meg kell találni a hídverésre alkalmas pontokat. Ehhez viszont meg kell ismerni a roma kultúrát, különösen annak implicit tartalmait, tekintve, hogy az igazán fontos dolgok mindig a felszín alatt történnek. Ebből a szempontból nincs jelentősége a különböző eredet-elméleteknek, amelyek jórészt a „jó lenne rászógni valakire ezt a renitens népséget”, illetve a „jó lenne tartozni valahová” érzéséből táplálkoznak.

Hiteles forrásokból tudjuk, hogy az első roma csoportok a 14. században érkeztek Kis-Ázsia irányából a Balkán félszigetre, majd innen kiindulva a 14–15. század fordulóján kezdődött el Európa „bejárása”, ami hozzávetőleg egy fél évszázadot vett igénybe, s ez az akkori közlekedési viszonyokat figyelembe véve komoly teljesítménynek tekinthető. Körülbelül ugyanebben az időben érkezett Észak-Afrikából a Gibraltári szoroson át egy másik csoport, a flamencóról közzismert spanyol cigányok ősei, bár a nyelvi kapcsolatok más átkelőhelyek lehetőségét is

felvetik. (Például a magyarországi kárpáti cigány nyelv erőteljes hasonlóságot mutat a dél-olasz nyelvjárással.) Krisztus-követőként mutatkoztak be, ami jó taktikának bizonyult a középkor végi Európában, bár az nem világos, hogy ebben a kezdeti időszakban milyen nyelven folyt a párbeszéd. Később rosszabbra fordult a helyzet, amennyiben egyre nyilvánvalóbbak lettek a két kultúra és életforma különbségei, lényegében azok a normakonfliktusok, amelyek jó része ma is jelen van kapcsolatainkban. Kitoloncolások, a romák elejtésére irányuló sportvadászatok, tömeges kivégzések, majd deportálás a gyarmatokra – ez volt a Nyugat válasza a cigánykérdésre. Kelet-Európa kevésbé volt elutasító, minden bizonnyal a kisebb distancia okán. A Nyugat már akkor is fejlettebb volt... Erről a korszakról a legalaposabb leírást Sir Angus Fraser adja 'A cigányok' című könyvében, amelyből az is kiderül, hogy ezeknek a 15. században Nyugat-Európában kalandozó roma csoportoknak a közösségi struktúrái teljesen azonosak voltak azokkal, amelyeket a magyarországi romák a 20. század közepéig megőriztek.

A magyarországi romák hivatalos története Zsigmond magyar király és német-római császár 1422-ben kiadott menlevelével kezdődik. Ez a dokumentum megengedi őseink-

nek, hogy a Német-Római Birodalom és a Magyar Királyság területén vándoroljanak s munkát vállaljanak; az ezzel induló történetet dolgozza fel *Mezei Barna, Pomogyi László és Tauber István* „A magyarországi cigányok története dokumentumokban 1422-től 1985-ig” című könyve. Ez azonban csak az érem egyik oldala. A másik oldal: a roma közösségeken belül zajló folyamatok összessége, a roma világkép vagy – *Illyéssel* szólva – a roma „néplélek”. Ennek vázlatos bemutatására teszek most kísérletet, a szakcsoportunkban folyó kutatómunka eddigi megállapításaira támaszkodva.

Az alaphelyzet

A jó orvos a gyógyítást a kórelőzmény feltárásával kezdi. A roma kisebbség és a többségi társadalom közti akut konfliktusnak mint szociális kórnak mind a mai napig nem készült el az anamnézise. Minket, romákat saját normái szerint értékel és minősít a többség, aminek következtében a normakonfliktusok természetesen rendre normaszegésnek minősülnek. Az ítélet ráadásul többnyire olyan felszíni kritériumok alapján születik, mintha mondjuk a magyarságot valamely szomszédos ország népe azért találná magánál alsóbbrendűnek, mert a sztrapacska nem tartozik nemzeti eledelei közé.

Mivel az Európába érkezést megelőző időkre vonatkozóan nincsenek megalapozott ismereteink, ezt az időpontot kell kiindulási alapként kezelnünk. Meg kell kísérelnünk a két kultúra akkori viszonyainak, állapotának, fő jellemzőinek meghatározását és összevetését, majd ebből kiindulva felvázolni az anamnézist.

A középkor végén Európában már kialakult vagy alakulóban lévő állami struktúrák, közigazgatás, jogrendszer, pénz, írásbeliség, tulajdonviszonyok, rangok, társadalmi rétegződés, érdekkonfliktusok alakultak ki, háborúk zajlottak. Ezzel szemben a romák intézmények és tulajdon nélkül, kis csoportokba szervezeten, különböző irányokból és időpontokban, szétszórtan érkeztek ide. Nagy volt a két kultúra kontrasztja, vagyis minden feltétel adott volt a xenofóbia, az előítéletek kialakulásához. Ez az állapot a mi esetünkben körülbelül egy fél évezreden át változatlan formában létezett. Vagyis úgy tűnik, stagnált a roma kultúra, miközben a környezetében jelentős változások zajlottak. Kimaradtunk a történelemből, s ez a körülmény teszi egyedülállóvá a roma népesség helyzetét Európában.

A roma identitás

Anélkül, hogy az identitás kialakulásának, illetve formálódásának törvényszerűségeibe beleásnánk magunkat, kijelenthetjük, hogy a roma identitást nem azok a tényezők formálták, amelyek az európai, alapvetően nemzeti szimbólumoktól megtámogatott nemzeti identitásokat alakították és alakítják ma is. Ezeknek a közösségeknek nem voltak mesterséges szimbólumaik, volt viszont egy minden csoport és egyén számára adott stratégiai cél: az életben maradás, minden körülmények között. Hozzá kellett férniük a természeti erőforrásokhoz, s eközben hatékony védekezési mechanizmusokat kialakítani.

Az erőforrások megszerzésére irányuló tevékenységeket célszerű három csoportba sorolni, megjegyezve, hogy nem minden esetben húzható határozott választóvonal az egyes tevékenységformák közé.

Az első csoportba tartoznak a tulajdon tartományán kívül található erőforrásokra irányuló akciók. Ez a klasszikus, az ősközösségi létformában gyökerező gyűjtögetés; gyűjtöttek közvetlenül hasznosítható dolgokat (gombát, fűszert és gyógynövényeket, vadon termő gyümölcsöket, bogyókat, illetve a fegyvertelen vadászattal megfogható, ehető hússú kisállatokat), valamint a különböző kézműves tevékenységek (kosárfonás, lábtörlő-, gyékény-, kötél-, seprő-, kefe- stb. készítés) végzéséhez szükséges természetes alapanyagokat, illetve a kovács, fémműves mesterségeknél hasznosítható hulladékokat. Ezek voltak a közvetve hasznosuló erőforrások.

Ezzel át is léptünk a tulajdon tartományán belül zajló tevékenységekre, amelyeknek a létfenntartáson túl alapvető szerepük volt a külső kapcsolatok épülésében is. Ez a kör a többségi törvényeknek megfelelő tevékenységek köre. Ezen a bázison fejlődtek ki az úgynevezett hagyományos cigány mesterségek. Keresletet elégítettek ki, ezért hosszú távon, problémamentesen üzhetők voltak mindaddig, amíg a fejlett tömegtermelés ki nem szorította őket a piacról. A magyarországi helyzet megítélése szempontjából érdekesek a rendszeresen vissza-visszatérő mezőgazdasági és erdészeti szezonmunkák, mert velük kezdődött az előrelátás, a tulajdonszemlélet kialakulásának folyamata.

A harmadik csoport a tulajdon tartományán belüli, de a többségi törvényeknek nem megfelelő tevékenységek köre. Ide tartozik a lopás, koldulás, kártyavetés, tenyérjósítás és egyéb boszorkánypraktikák. Azon csoportok, illetve személyek jellemző tevékenységei ezek, amelyek – illetve akik – valamilyen oknál fogva nem találtak adekvát válaszokat, megoldásokat az új kihívásokra. Fontos megjegyezni, hogy az itt említett lopás a modern kriminológia szóhasználatára szerint a megélhetési bűnözés kategóriájába sorolandó. Lényegében a gyűjtögető életmód továbbélése, megváltozott körülmények között.

Hogy ez a háromféle tevékenységforma hogyan hatott a roma identifikáció folyamatára, azt egy tipikusan falusi roma szokással tudom szemléltetni. Egy olyan roma közösségről van szó, amely ekkorra integráns részévé vált a falu magyar közösségének. A csoport tagjai alapvetően muzsikálásból, illetve kiegészítő tevékenységként gyűjtögetésből, házilag készített használati tárgyak értékesítéséből és alkalmi munkákból tartották fenn magukat. Vagyis kizárólag az első és második pontba sorolt tevékenységeket folytatták. Az együttélés a kölcsönös szükségletek kielégítésén nyugodott. A csoport identitását a muzsikálásban és az anyanyelv használatában élte ki zavartalanul, ami elégségesnek tűnő védelmet nyújtott az asszimilációval szemben. Volt azonban a csoportnak egy évente egyszer rendszeresen visszatérő akciója, amelynek közvetlenül érzékelhető, gyakorlati haszna nem, az identitást erősítő, illetve életben tartó hatása azonban kétségtelenül volt. Nevezhetjük rituális lopásnak, vagy a tulajdon nélküliség oltárán bemutatott áldozatnak. Minden évben egyszer, ősszel, rendszerint októberben, amikor már minden be volt takarítva, a felnőtt férfiak este összegyűltek egy-egy zsákkal felszerelve, és rövid, nagyon komoly tanakodást követően elindultak egy meghatározott helyre. Oda, ahol egy helyen vagy közel egymáshoz volt több gazda szőlőskertje, gyümölcsöse. Lopni mentek, de ez egy különleges lopási akció volt. Minden parcelláról egy-két szem almát, diót, egy-egy fürt szőlőt vettek el, nagyon óvatosan, nehogy megsérüljön az ág, nehogy a hulaj (gazda) észrevegyen valamit. Majd csendben mindenki hazament a családjához. A gyerekek reggel arra ébredtek, hogy már ott volt a zsákban a legédesebb szőlő, alma, dió és ették, áhítattal. Mert bár ebben az időszakban korlátlan mennyiségben volt mindenféle, finomnál finomabb gyümölcs, ennél menyeibb élvezetet elképzelni sem tudtak.

A közösségsszerveződés roma modellje

A hatékony védekezési mechanizmusok a közösségsszerveződés módjában testet öltő globális túlélési stratégiában sűrűsödtek. E terület felderítése éppen hogy elkezdődött, ezért egyelőre csak vázlatos bemutatására vállalkozhatom. A csoporthatárok kijelölésében meghatározó tabuk és rítusok feldolgozása, az összefüggések rendszerének megfigyelése és feltárása a következő idők feladata lesz.

Egy ismert mintával kezdem a modell bemutatását. Előzménye ismeretlen, mert a roma emlékezet tartománya azonos azzal, amit egy személy emlékezete tud befogni, vagyis lényegében a nagyszülőkkel bezáruló időtartammal, s ez általában nem több hat-hét évtizednél. Nincs roma kollektív emlékezet, történetírás. Az ellenünk elkövetett holocaustokra is mások emlékeztetnek.

Egy kis magyar faluban él egy három családból álló roma kisközösség, nevezzük őket az egyszerűség kedvéért A-nak, B-nek és C-nek. A családfők testvérek, tehát a csoportszerveződés itt tisztán vérségi alapú és patrilineáris. A házasságkötések időpontja a 20. század tizedes éveire tehető. A-nak, és B-nek egyaránt tizenegy gyermeke születik, C-nek kettő. A negyvenes évekre a csoportlétszám 30-ra nő, ami még nem olyan nagy, hogy zavarná a stabilitást, a harmonikus együttélést. Nincs tulajdon, hatalom, előjogok, belső agresszió. Nincsenek érdekellentétek, hiszen az egyéni és a csoportérdek mindig, minden körülmények között azonos. Nincs szükség intézményekre, bürokráciára. Vannak viszont ritualizálódott szokások, szokásjog, íratlan törvények, amelyek egyrészt a csoport stabilitását, másrészt a külvilággal való konfliktusok enyhítését vagy elhárítását szolgálták. Az összes gyermek felnő, családot alapít, amiből az következik, hogy a csoport nagyobb lesz annál, mint ami még személyes kapcsolatokkal átfogható. Viszont mire ez bekövetkeznék, a csoport már kezd kettéválni. Egy láthatatlan fal emelkedett, észrevétlenül, A és B család közé. Lazultak a kötelékek, egyre ritkábbak lettek a közös akciók, és már nem minden esetben érvényesült a szolidaritás elve. A kis létszámú C családot ez a folyamat nem érintette, ezért megmaradt egy közös állapotban. A és B típusú csoportok keletkeztek, amelyek most már külön-külön integrálódtak a régióban található más, hasonló típusú csoportok rendszerébe. Ezek között voltak nem vérségi alapon, hanem a jellemző termelő tevékenység szerint szerveződő közösségek is: alapvetően zenész, szegkovács közösségek, illetve alkalmi munkából, gyűjtögetésből élők. Egyébként a jellemző termelő tevékenység szerinti csoportszerveződés a magyar cigányok körében éppen csak elkezdődött, míg a 18–19. században ideérkezett oláh cigányok esetében már ezt megelőzően lezárult. Ezért vannak közöttük lovári (kereskedő), kelderás (fémműves), csurári (késes, köszörűs), colári (szőnyeges), cerhári (sátoros), másári (halász) stb., nyelvileg-kulturálisan viszonylag zárt csoportok.

A családok nőtagjai házasságkötésüket követően elköltöztek, más csoportok tagjai lettek, de az is előfordult, hogy a fiúk költöztek a feleségük családjához, illetve volt olyan, aki miután sikeresen „beépült” a termelészövetkezetbe, gádszót vett feleségül és asszimilálódott. A végeredmény az lett, hogy az A csoportban 3, a B csoportban 4 fiútestvér maradt helyben a családjával. Úgy tűnik, visszaállt az eredeti állapot, lezárult egy ciklus, következhetett volna az újabb – de éppen ekkor indult be a pártállami rendszer kényszer-asszimilációjának gépezete és a rendszer szétesett. Egy-egy ciklus időtartama érdekes módon egybeesik az egyéni emlékezzettartománnyal, s mintha minden új ciklussal új időszámítás venné kezdetét: ez magyarázhatja a roma kultúra látszólagos stagnálását. Hogy ez valóban így van-e, azt csak egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat deríthetné ki.

A nyugat-európai kultúrantropológusok elég részletesen tárgyalják a roma csoportképző mechanizmusokat. A kulcsszó náluk a „marime”, amelynek az etimológiája még nem tisztázott, a jelentése viszont – szerintük – egy univerzálisan értelmezett tisztaságfogalom, amelynek döntő szerepe van a csoporthatárok kijelölésében. Magyarországon ez konkrétan azt jelentette, hogy egy A típusú csoport tagja nem köthetett házasságot egy B típusú csoport tagjával, és nem ehetett meg azt az ételt, amelyet egy B típusú csoport tagja készített. Ezek a tabuk – amelyek egészen az 1980-as évek végéig elevenen éltek – nem azonosak a más kultúrákból ismert, hiedelem-alapú tabukkal. Ilyenek egyébként voltak a roma közösségekben is, például az újszülött körüli teendőket illetően, ezek azonban távolról sem voltak olyan erősek, mint az előzők.

Az azonos típusú csoportokat szoros kötelékek fűzték egymáshoz, sűrűn látogatták egymást, baj esetén – miképpen csoporton belül – nem volt kétséges a segítségnyújtás, amiért soha senki nem várt viszonzást. Egyetlen szempont a rászorultság elve volt. A csoporthatárok átjárását semmi sem korlátozta, előfordult, hogy valaki időlegesen vagy véglegesen csoportot (lakhelyet) váltott. Ez a kapcsolatrendszer tökéletesen horizontális volt, amiből egyenesen következik a roma kultúra pártatlan sokszínűsége; például a romák csak Európában körülbelül hatvan nyelvet, nyelvjárást beszélnek.

Szó szerint a szabadság terei voltak ezek a kisközösségek. Mindenki garantáltan igazat mondott, soha senkinek sem kellett attól tartania, hogy becsapják, ismeretlen volt a zárt ajtó, a kerítés. Nem volt frusztráció, neurózis, csak mimelt, verbális agresszió, amely az asszonyok naponta ismétlődő „mű-veszekedéseiben” öltött testet, melyek részben a feszültségek levezetésére szolgáltak, részben pedig az esetleg majd kívülről jövő atrocitások elhárítására.

Nyilvánvaló, hogy ez a sajátos életforma csak egy teljes értékű kulturális autonómia viszonyai között volt fenntartható, miközben az is evidens, hogy ezeknek a közösségeknek a többségi társadalom közelében kellett létezniük, hiszen csak így biztosíthatták a megélhetésüket. A világ más tájain élő roma közösségek gyakori helyváltoztatással, illetve a mindenkor kínálkozó keresletek kielégítésére való rugalmas szakosodás képességével oldották (oldják) fel ezt az ellentmondást. Mivel nálunk nagyjából stabilizálódtak a kínálati-keresleti viszonyok, egy jellegzetes, úgynevezett láthatatlansági stratégia kialakítása vált szükségessé. Ez egy sajátos roma térhasználati módot jelentett, amelynek segítségével a csoportok a többség közvetlen közelében is megőrizhették önállóságukat.

A roma proxemika (1)

Tudjuk, hogy a roma közösségek megállapodása, letelepedése a különböző országokban különböző időpontokban történik. Egyes helyeken még ma is állandó lakóhely nélkül vándorolnak a csoportok, több-kevesebb komforttal ellátott lakókocsikban. A leírások szerint Magyarországon a 19. században következett be ez a fontos esemény. A kérdés az, hogy volt-e valaha ezt megelőzően ezeknek a közösségeknek állandó lakóhelyük, házaik, vagy kezdettől fogva nomádok? A másik idekapcsolódó kérdés, hogy egy épületnek, illetve elemeinek az elnevezése mikor, milyen körülmények között került a nyelvbe, illetve hogy egy ilyen szó mennyi idő alatt stabilizálódhat egy közösség nyelvhasználatában. A mi nyelvünkben négy olyan szó található, amelyek egy épület nélkülözhetetlen, tehát minden esetben meglévő elemeit jelölik. Ezek: ház = kher, ajtó = vuder, ablak = bloka és padlás = pódo. A kérdés tehát összegezve az, hogy elég lehetett-e ez a hozzávetőleg egy évszázad e szavak stabilizálásához?

Egy cigányember, ha az erdőt, mezőt járva meg akar pihenni, keres magának egy védett helyet. Jól megnézi, a szemével rajzolt láthatatlan körrel bekeríti, kitakarítja, elhelyezi benne kalapját, botját, tarisznyáját, majd ő is elhelyezkedik. Birtokba veszi ezt a kis térrészletet. Ha huzamosabb ideig kíván itt tartózkodni, az eső, a hideg elleni védelmet biztosítandó, lefedi faágakkal, egyszerű vázra szerelt sátorlappal vagy állatbőrrel, a sátoryszerű építményre hányt földdel, esetleg a jobb hőszigetelés végett részben vagy egészben a földbe süllyeszti az építményt és ez tekinthető a roma építészet kezdetének. Az ezzel kezdődő fejlődési folyamatot mutatja be Karsai Ervin „A cigányok lakásépítése a sáttortól a kőházig” című könyve, amely a magyarországi oláh cigányok lakásépítési szokásait örökíti meg szemléletesen.

Ezek a sátoryszerű, illetve földbe vajt építmények már a nomád élet és az egyhelyben lakás közötti átmenetet tükrözik. A tartós helybenlakás kezdetét az jelentette, amikor ezek a kunyhók (putrik) már valamilyen rendszer szerint épültek egymás mellé. Többnyire dombtetőre vagy hegyoldalra, sorban egymás mellé, bejárattal a lejtő irányába nézve, hogy a közeledő veszélyt időben észrevegyék. A végleges letelepedés szándékát tükrözik azok a már épületnek tekinthető, alaprajzukban a négyzethez közelítő, teljes terjedelmükkel a talajszint felett álló lakások, amelyek a 20. században leginkább jellemzők voltak. Alapjuk termésköböl, falazatuk vályogból, földem- és fedélszerkezetük fából, tetőfedésük szalmából, nádból, kukoricaszárból vagy más szálal növényből készült. A falakat kívül-belül (volt, ahol csak belül) vakolták és fehérre meszelték; a keményre döntött-taposott földpadlót időnként agyagmázolással újították fel. A természetes világítást

és szellőzést egy vagy két kisméretű ablak biztosította. Új fejlemény, hogy ezeket a házakat többnyire már a faluból hívott kőműves, ács építette vályogért, napszáért vagy zeneszóért cserébe. A telepek szerkezete, a házak egymáshoz való viszonya kezdetben olyan volt, mint a kunyhó-telepeké, majd később szorosan egymás mellé épültek a házak. Csak annyi hely maradt közöttük, amennyi a gyalogos közlekedéshez szükséges. Kert és kizárólagos használatú udvar helyett egy vagy több közös udvar létesült a házak között, attól függően, hogy hány csoport lakott együtt.

Minden csoportnak volt egy saját közös udvara. Ezek határozták meg a házak elhelyezkedését, tájolását, ezek voltak a társadalmi érintkezés kizárólagos színterei. Fontos követelmény volt, hogy a lakások bejárata mindig a közös udvarra nézzen, hogy minden ház bejáratából közvetlen rálátás legyen az összes többiére. Ily módon nem volt éles határ a belső és a külső, a személyes és a társas tér között. (Ugyanez az alapelv érvényesül a párizsi kelderások mai településszerkezeti megoldásában is, csak itt már modernebb feltételek között. Komfortos, polgári életformát tükröző lakások veszik körül a közös udvart. Alapkövetelmény, hogy a lakásnak a társas együttlétre szolgáló helyisége – nappali szoba, szalon – közvetlen kapcsolatban legyen a közös udvarral.) Úgy tűnik tehát, hogy ez egy autentikus roma pro-memikus séma.

A településszerkezet változásának következő stádiumában a házak sorba rendeződtek. Megjelent az utca, amely nevet kapott, a házak számot, így ezek a telepek már kezelhetővé váltak a közigazgatás számára. Az utcák zsákutcák vagy olyan utcák, amelyek a többség által használt útból nyíltak, s egy szigetet körbefogva oda is kanyarodtak vissza: egy jellegzetes kitérő rendszert alkotva egyszerre jelentettek nyitást és a különállás megőrzését.

Ebben a rendszerben jelentek meg az első kettőré, szoba-konyhás lakások, amelyek többé-kevésbé már megfeleltek a kor színvonalának, hiszen a szegényparasztokéhoz hasonló életszínvonalat, életformát tükröztek. Kezdetét vette a kertművelés, a háztáji

állattartás, bővültek, majd rendszeressé váltak a külső kapcsolatok. Hogy ezek a különböző fejlődési fokozatokat tükröző építési és településszerkezeti megoldások egy időben léteztek egymás mellett, azt jelzi, hogy még a kulturálisan egységesnek tekintett magyar cigányok közössége sem tekinthető homogénnek. A különbségek a környezet fogadóképességéből éppúgy adódhattak, mint abból, hogy az egyes csoportok eltérő időpontokban érkeztek. De szerepe lehet ebben a létszámviszonyoknak is. Az előzőekben bemutatott csoport esetében például az történt, hogy a csoportlétszám megnövekedése az adott közösségnek a falu magyar közösségétől való eltávolodását, leválását, visszafejlődését eredményezte. Szélsőséges példái ennek azok az esetek, amikor egyes roma közösségek többszáz éves helybenlakást követően keltek újra vándorútra.

A telepek lakóinak külső kapcsolatai változó intenzitásúak, viszont szinte kizárólag funkcionálisak, valamilyen gazdasági tevékenységhez kötöttek. Egymással fenntartott kapcsolataik viszont rendkívül szorosak és intenzívek voltak. Sűrűn látogatták egymást egy, a többségi közlekedőutaktól független, általuk kizárólagosan használt gyalogútrendszeren, amely egyben információs hálózat is volt. Valaki mindig úton volt, a fontos

---

Az MSZMP Központi Bizottsága 1961-ben határozatban irányozta elő a cigánytelepek felszámolását. Ez meg is történt. Eltűntek a közös udvaros és kitérő utas telepek, a mágikus gyalogutakat beszántották vagy ellepte őket a gaz. A tabuk és rítusok ereje fokozatosan gyengült. Több tízezeren kerültek olyan helyzetbe, amelyre mentálisan nem voltak felkészülve. Drámai változások mentek végbe a családokban, lévén, hogy az európai – nagyrészt törvényekbe foglalt – családtag máshová helyezi az együttélés hangsúlyait.

---

információk naprakészen terjedtek. Ezek a mágikus jelentőségű utak, ösvények részei voltak a romák által kizárólagosan használt térnek.

Szóbeliség – írásbeliség

A szóbeliség, illetve írásbeliség által meghatározott gondolkodásmódok erősen különböznek egymástól. Másképpen strukturált a beszédbe és másképpen az írásba foglalt gondolat. A szóbeli kommunikáció mindig személyes kapcsolathoz kötődik. A közlésben a tónus, a hanglejtés, a kísérő gesztusok, a testbeszéd erősítik meg a mondandót, közvetlen kapcsolat van a jel és a jelzett dolog között, a beszéd szerves része a történetnek, a szituációnak. Minden bizonnyal ez is magyarázza a roma személyek nem verbális jelzések iránti fokozott érzékenységet. A kulturális örökség, a hagyományok átörökítése kizárólag személyközi kapcsolatokban történik. Az emlékezet csak azt őrzi meg, ami valóban fontos. A szóbeli nyelvek fejlődését tehát a valós szükségletek határozzák meg, ezáltal biztosított a kultúra homeosztatis, lényegében az ösztönös dialektika szerinti szerveződése, fejlődése. Az írásbeliség által használt fogalmak közül csak az alapvetően fontosakat tartja számon, például: jó, rossz, szép, csúnya, nagy, kicsi, hideg, meleg, igazság, hazugság stb. Ezért tűnik az írásbeliség szemszögéből nézve a roma nyelvek szókészlete szegényesnek. A homeosztázis tipikus példája nyelvünknek két, más nyelvekre csak körülírással lefordítható kifejezése. A roma személyiségnek sajátos helyzetéből adódóan sokszor kellett félrevezető akciókhoz, cselekedetnek folyamodnia. Az ilyen helyzetek jelölésére született meg nyelvünkben a „kamukóre” (ejtsd: kamukóre) = egy konkrét cselekedetben megnyilvánuló blöff. Például: kamukóre khére dzhal (ejtsd: kamukóre khére dzsal) = úgy tesz, mintha hazamenne; illetve a habisi (ejtsd: habiszi) = egy ráutaló magatartással elkövetett félrevezetés. Például: habisi kamel le = úgy tesz, mintha szeretné. A roma nők sűrűn alkalmazták ezt a trükköt. Innen ered ledérségük közismert sztereotípiája, amely nemegyszer jónevű írókat is tévútra vitt.

Az írás ezzel szemben teljesen izolált. Lehet a napi történésektől független, ideológiai és történeti jelentésrétegek hordozója, hatását tekintve pedig térben és időben korlátlan. Megosztja a társadalmat írástudókra és írni-olvasni nem tudókra. Az ideológiai-történeti jelentésrétegek a beszélt nyelvre is ráakódnak, ami által a beszéd hatalomtechnikai eszközzé válik.

A telefon, a rádió, a televízió, illetve a különböző hangrögzítők megjelenésével elérkezett a másodlagos szóbeliség kora, amely az elsődleges szóbeliséghez hasonlóan erős csoporttudat formálójává válhat, hiszen amíg az írásbeliség értelemszerűen befelé fordulóvá teszi az individuumot, a beszéd kapcsolatokat létesít, közösséget formál. A romák nagy örömmel vették birtokba mindezeket az eszközöket!

A zene a roma kultúra vezérmotívuma

A zene az egyetlen olyan művészet, amely áttételek nélkül fejt ki hatását. Közvetlenül tud üzeneteket küldeni, gondolatokat, érzelmeket indukálni, illetve összehangolni (lásd himnuszok, indulók, mozgalmi dalok, slágerek, szerelmes dalok stb.). Sok kérdést felvet a Nagyecsed Fekete Szemek nevű együttes gregorián hangzásokat idéző harmóniavilága, a kilencvenes évek elején megismert Ando Drom mediterrán, latinos motívumai, az indiai, zsidó, arab, latin hatásokat ötvöző flamenco szublimált érzékisége, illetve az a furcsa helyzet, hogy ma, amikor a magyar nóta és csárdás a magyar közösség körében úgyszólván teljesen kiment a divatból, a cigánybálok és lakodalmak repertoárja szinte kizárólag ezekből áll.

Milyen ember a cigányzenész? Ha csak a külsőségeket nézzük, jólöltözött, jómodorú. Ha egy kicsivel közelebb lép a szemlélő, észreveszi, hogy figyelme élénk, mindenre kiter-

jed, ami a környezetében történik, hogy óvakodik a bonyolult helyzetektől, biztos érzékel kerüli el a konfliktusokat. Különleges képessége van a testbeszéd megértésére. Mindig tudja, mit jelent egy-egy hangsúly, szórend, mozdulat, póz, tekintet. A jó primás egy pillantással felméri a belépő vendégről, hogy „mennyi van benne”. De azt is rögvest felismeri, kinek kell barátságából muzsikálnia. Akinek a szemébe nézve húzza a nótáját, az méltán érezheti magát úrnak, mert az a nóta csak neki szól. Ha még közelebbről vesszük szemügyre, azt is megértjük, hogy ez az egyedi világkép egy sajátos történeti fejlődés eredménye, aminek legfőbb jellemzője a kint is – bent is állapot. A cigányzenész két világ mezsgyéjén egyensúlyoz, fennmaradásának záloga, hogy mindkettőnek megfeleljen.

Magyarországon a cigányzene térhódítása vélhetően a 17. században vette kezdetét. A népdal-interpretációk révén a parasztság körében szerzett pozíciókat, majd elérte a társadalom magasabb régióit is. A méltóságot sugárzó lassú csárdás, palotás az urak világát idézi, míg a verbunkos, a kesergő, a toborzó a kuruc időket. A cigányzene alapszükségletévé vált minden társadalmi, ünnepi eseménynek.

A magyar társadalomnak a 19. század második felében beinduló polgárosodása a romákat sem hagyta érintetlenül. A sorra nyíló kávéházak, éttermek, kaszinók kizárólag cigány bandákat alkalmaztak. Az új helyzet új életformát, új karaktert teremtett. Megszületett a képzett városi muzsikusi típusa, aki fogékonnyá vált a zeneművészet más irányzataira is. Mindent megtanult, ami hangszerén megtanulható, előadható volt, majd rövidesen kilépett a nemzetközi porondra. E kor szülöttjei *Dankó Pista*, *Radics Béla*, *Li, Harminchatodik Rácz Laci*, *Rácz Béla*, *Magyar Imre* és még hosszan sorolhatnám azokat a hírességeket, akikre ma is büszkén emlékezünk, és akikről az utóbbi időben megfélemezni látszik a magyar kultúrtörténet. A magyar cigányzene felkeltette a szakma érdeklődését is, aminek következtében megszületett *Berlioz* „Rákóczi induló”-ja, *Liszt* magyar rapszódái, *Brahms* magyar táncai, *Sarasate* „Cigányfantáziá”-ja, de ott vannak motívumai *Kodály* „Háry János”-ában, *Erkel* „Hunyadi László”-jában és az egész magyar operett-irodalomban. Fennmaradt egy anekdota ebből az időből. A Zeneakadémia hegedűtanára így búcsúztatta végzős hallgatóit: „...és most menjenek el tónust tanulni Magyar Imréhez!” A cigányzene s vele együtt a cigány a mindennapok részévé vált falun és városban, szegények és gazdagok körében egyaránt. Ekkorra már kialakult a szolgáltatás rituáléja, amely szigorú normákat írt elő a szolgáltató és a megrendelő számára egyaránt. Ennek szerves része volt a nagyon szigorú roma etikett, amely előírta, hogyan kell öltözni, viselkedni, mikor és miként kell beszélni, és mikor hallgatni. A szakmai tudás mellett ez is alapkövetelmény volt az érvényesüléshez. Az esetenként – többnyire az alkohol hatására – előforduló sértéseket, megaláztatásokat „hazavitték” s ott alaposan kibeszélték.

A második világháború után sorra zárták be a kávéházakat, éttermeket, szűkös megélhetési forrásként csupán a családi, ünnepi események maradtak a muzsikusi romák számára. Többségük nehéz fizikai munkára kényszerült, hivatásukat csak a hétvégeken, alkalmi rendezvényeken gyakorolhatták. Ebben az időben szerveződött a Magyar Rádió Népzene-kara, valamint a magyar folklór ápolására hivatott együttesek. Ezek közül is kiemelkedett a Magyar Állami Népi Együttes, amely a „Kállai-kettős”-sel, az „Ecseri lakodalmas”-sal, a „Székelyfonó”-val meghódította a világot. A cigányzene pallérozottabbá vált, valamelyest visszatért a magyar folklórhoz. Az említett együttesek tagjai számára újra realitássá vált a biztos egzisztencia, a tartós, polgári lét. A közös próbák, a hosszú külföldi turnék és sikerek egy új közösségi formát hoztak létre, amelyben már nem volt szempont a borszín, és ez komoly fordulat volt a romák életében. Ekkor szerveződött újjá a Rajkózenekar, ahol a magyar cigányzene történetének új fejezetét jelentő tehetségek tömege nőtt fel.

Valószínű, hogy ezeknek az új intézményeknek, illetve az általuk gerjesztett pozitív folyamatoknak szerepük volt a magyar idegenforgalomnak és vendéglátásnak a hatvanas-hetvenes években bekövetkezett fellendülésében. A másik jelentős tényező az 56-os

forradalmat követő enyhülés volt. Egyrészt a társadalmi viszonyok konszolidálódása, másrészt a nyugati turisták tömeges megjelenése adott lökést a vendéglátó-szórakoztató iparnak s vele együtt a cigányzenének. És nemcsak itthon szaporodtak a munkahelyek, hanem külföldön is kapós lett újra a magyar cigányzene. Magyar éttermek nyíltak Németországban, Hollandiában, Belgiumban, Ausztriában, Svédországban, Kanadában, az Egyesült Államokban, majd a Közel- és Távol-Keleten is. A cigányzene szó szerint jelentős exportcikk lett, miközben élénkültek a hazai és a nyugati magyarság kapcsolatai is. A hirtelen nagyra nőtt kereslettel felbolydult a roma társadalom. A fiatalok újra kedvet kaptak ősük foglalkozásához, a családos emberek, feladva addigi biztos egzisztenciájukat, beiratkoztak az Országos Szórakoztatózenei Központ Stúdiójába tanulni. A kínálat követni tudta a keresletet, s ez olyan pezsgést indított el, amelyhez hasonló talán csak a századforduló idején, a roma polgárosodás kezdetekor létezett. A saját kultúra felértékelődése, a valódi siker elérésének lehetősége új perspektívát jelentett.

Az idegenforgalom a fővárosra és a Balatonra koncentrálódott, aminek következtében lényegében ide, de főleg Budapestre költözött a magyarországi cigányzenész társadalom zöme. A vidéki vendéglők nagy része bezárt vagy átalakult, a főváros viszont érdekes történések színterévé vált ebben az időben.

Az események három helyszínen sűrűsödtek: a Kulacs Étteremben, a Nemzeti Szálló éttermében és a Vígmatróz Étteremben. Legendába illő ebből az időből a Kulacs Étterem sikere, ahol *Oláh Kálmán* fantasztikus zenekara mellett *Solti Károly*, majd *Jákó Vera* nőtáncosok bűvölték el estéről-estére a közönséget. Az óceán túlsópartjáról is eljöttek az emberek csak ezért, hogy ezt a színvonalas és attraktív produkciót lássák-hallják. A Nemzetit minden bizonnyal központi fekvése tette elsőrendű találkozóhellyé. Záróra táján ebben az étteremben és környékén, a Blaha Lujza téren, az Emke aluljáróban gyülekeztek minden este a romák. Itt beszéltek meg ügyes-bajos dolgaikat, itt alakultak a zenekarok, folytak a szakmai viták, terjedtek a hírek. Hatalmas, többszáz fős tömeg verődött össze minden este. Feltámadt a közös udvar. A Vígmatróz Étteremben ért a csúcspont az előző két helyszínen generált hangulat. Ez a kivételesen jó akusztikájú üzlet reggel öt óráig tartott nyitva. Itt gyülekeztek a muzsikások, amikor a többi étterem már bezárt. A zenekar ettől fogva nekik játszott, s a szórakoztató zene egycsapásra örömeivé változott. Átalakult a harmóniaszerkezet: dominánssá váltak azok az alapvetően kistercre épülő, szűkített és moll hangzások, amelyek mindenütt a világon felismerhetővé teszik a roma zenét. A formai elemeket tekintve magyar népzene volt ez is, a tartalma azonban már a roma lélek mélyéről fakadt.

A kettős törés

A 20. század közepére Magyarországon kialakult egy többé-kevésbé kiegyensúlyozott kapcsolatrendszer magyarok és romák között. Voltak olyan romungro csoportok, amelyeknek anyagi és szellemi nivója, gondolkodásmódja, életformája közelített a többségéhez. Külső kapcsolataik már nemcsak funkcionális, gazdasági kapcsolatok voltak. Ebben a körben nem volt nehéz az identitás vállalása, a kulturális értékek, hagyományok ápolása, bár kétségtelenül jelentős azok száma is, akik az asszimiláció útját választották. És voltak olyan csoportok, amelyekre ezek az ismérvek kisebb mértékben voltak jellemzők. Nagyobb távolságban éltek a többségtől, életforma és gondolkodásmód tekintetében is, jóval szűkebb volt külső kapcsolataik köre, viszont intenzívebbek, tartalmasabbak voltak egymás közötti kapcsolataik.

A másik, az ország roma népességének körülbelül 25 százalékát kitevő nagy csoport az úgynevezett oláh cigányok csoportja. Ők a 18–19. században érkeztek Romániából. (Innen az elnevezésük. Egyes helyeken csángóknak nevezik őket.) Kultúrájuk archaikusabb, és ami talán a legfontosabb: náluk már az ideérkezést megelőzően lezárult a jellem-

ző termelő tevékenység szerinti csoportképződés folyamata. Nyelvileg-kulturálisan viszonylag zárt egységet alkotnak a lovárik, a kelderások, csurárik, cerhárik, colárik, másárik stb. Az idevezető folyamatok felderítése a közeljövő egyik izgalmas kutatási feladata lehet, tekintve, hogy ez a társadalomfejlődési folyamat jelentősen eltér az általánosan ismerttől.

Mára elterjedt a közvélekedésben, hogy a romungrók és az oláh cigányok nem igazán szeretik egymást. Miután a két népcsoport ideérkezése között hozzávetőleg egy fél évezred telt el, valóban – és szükségszerűen – kialakultak bizonyos feszültségek. Ugyanakkor, ha figyelmesen szemügyre vesszük a közelmúlt roma közösségeit, találunk olyakat, amelyekben a magyar cigány és az oláh cigány kultúra elemei keverednek. Az viszont kétségtelen, hogy a romungró és a vlaho közösségben egyaránt vannak olyan csoportok, amelyek még ma is óvakodnak a másik féllel kialakítandó kapcsolatoktól.

A harmadik számottevő (kb. 5 százalék) csoport a nagyrészt a Dél-Dunántúlon élő beásoké, akik szintén Romániából érkeztek, a 19–20. század fordulóján. Délről lépték át a határt a görög katolikus vallású muncsán beások és keletről a római katolikus árgyelán beások. Anyanyelvük az oláh cigány nyelvjárással kevert óromán nyelv, jellemző foglalkozásuk a fateknők, fatálak készítése volt. Ez a magyarázata dél-dunántúli letelepedésüknek, ott ugyanis bőven volt erre alkalmas, könnyen megmunkálható nyárfa. Ideérkezésüket követően erdőkben laktak, majd a negyvenes és hatvanas évek között beköltöztek a falvakba. A Magyarországon élő három nagyobb roma csoport közül ők a legfigyelmesebbek, értelmiségi bázisuk abszolút értelemben is a legszámottevőbb. Egy generáció időtartama alatt elérték azt, amihez a magyar cigányoknak 600 évre volt szükségük, sőt, bizonyára nem véletlen, hogy ők alapították Európa első roma gimnáziumát.

Említésre méltó még a Nyugat-Dunántúlon élő, német nyelvterületről áttelepült szintók (vagy más néven vend cigányok) kis létszámú csoportja, akiknek anyanyelve a magyarországi kárpáti cigány nyelv németesült változata, illetve az a néhány család, amely az orosz polgárháború elől menekült hozzánk a húszas években.

A második világháborút követően, de különösen a hatvanas évektől kezdődően a pártállamnak a teljes foglalkoztatottságban és a mindenki alatt feszülő szociális védőhálóban is megnyilvánuló egyenlőségeszménye azt az üzenetet küldte a romáknak, hogy most már nekik is helyük van ebben a modern világban. Tömegesen kezdték levetkőzni ekkor már stigmaként érzékelt szokásaikat, egyre kevesebben beszélték anyanyelvüket, megkezdődött a hagyományok, a kulturális értékek eróziója. A városok, de különösen a nagy ipari-gazdasági centrumok – s itt első helyen Budapest, Miskolc, Ózd, Salgótarján említendő – tömegesen vonzották, a városi rangra pályázó községek pedig – a lélekszám növelése érdekében – betelepítették a roma családokat. De új helyzet állt elő a falvakban is, hiszen pontosan ekkor zajlott az erőszakos téjeszesítés, amely a hagyományos paraszti életformát rombolta le. Az MSZMP Központi Bizottsága 1961-ben határozatban irányozta elő a cigánytelepek felszámolását. Ez meg is történt. Eltűntek a közös udvaros és kitérő utas telepek, a mágikus gyalogutakat beszántották vagy ellepte őket a gaz. A tabuk és rítusok ereje fokozatosan gyengült. Több tízezer került olyan helyzetbe, amelyre mentálisan nem voltak felkészülve. Drámai változások mentek végbe a családokban, lévén, hogy az európai – nagyrészt törvényekbe foglalt – családjog máshová helyezi az együttélés hangsúlyait. Ettől rengeteg roma házasság került válságba, s elsősorban erre vezethető vissza az a közismert tény, hogy az állami nevelőintézetekben és a fiatalkorúak börtöneiben túlreprezentált a roma kisebbség. Ugyanakkor az anyagi helyzet javulásával kialakult egy konszolidált, a többségéhez közelítő életforma is, amelynek legnyilvánvalóbb jeleként megjelentek az OTP-hitelből épített és berendezett, immár minden tekintetben a kor színvonalán álló lakások. Ebből a konszolidáltabb körből kerültek ki a szakmunkások, alsó- és középszintű vezetők és egy nagyon kis létszámú értelmiség. Valószínűleg azok jártak a legrosszabbul, akik az elhíresült fekete vonatokon ingáztak a fő-

város és más nagyvárosok építkezéseire. Nekik a munkahely volt az egyetlen kapcsolat a külvilággal, miközben fokozatosan elszakadtak a saját természetes élőhelyüktől. Vákuumba kerültek, majd elsősorban velük töltődtek fel a városi gettók. Általánosságban elmondhatjuk, hogy rohamléptekkel zajlott a kényszerasszimiláció.

Ez volt az első törés. Megszűnt a kiscsoportok izolációja, erőteljes bomlás vette kezdetét. Kialakult azonban néhány, a roma kultúra továbbélésének ígéretét hordozó, új típusú csoportképződmény; az egyik ígéretesnek tűnő fejlemény az volt, amelyet a zenészek kapcsán már említettem. Ez szinte kizárólag a fővárosra korlátozódott. A hatvanas-hetvenes években beköltözött nagy számú vidéki és a már korábban is itt lakó cigányzenészek eleven, fejlődőképes, jelentős kohéziós erővel rendelkező közösséget alkottak. Ezt jelzi, hogy a Ki mit tud?-ban egyre nagyobb számban tűntek fel tehetséges roma fiatalok (*Berki Béla*, a prímás kiskatona), majd a Vonópárba, ahol *Puka Károly* és társai lepték meg a publikumot azzal az új típusú, magas színvonalú cigányzenével, amely a Kulacsban, a Nemzetiben, a Vígmatrózbán született. A másik jelentős kulturális fejlemény a munkás-

A romák számára leginkább a kisebbségi önkormányzatokra vonatkozó szabályozás problematikus. Ezt az intézményt a nemzeti kisebbségek számára alkották, s ebben a körben minden bizonnyal be is tölti szerepét. A roma kisebbség azonban etnikai kisebbség. Hibás döntés volt beemelni a nemzeti kisebbségek sorába. Ami pedig a testületek megválasztásának törvényben szabályozott módját illeti: mivel a kisebbségi önkormányzatokra minden állampolgár szavazhat, a képviselői tisztségre pályázók szembesülnek azzal a dilemmával, amellyel a pártok is, hogy tudniillik cigánybarát politikával nem lehet szavazatokat szerezni.

szállókban lakó nagy számú roma fiatal körében bontakozott ki. Itt született a később világhírűvé vált Kalyi Jag (Fekete Tűz) folklóregyüttes. Figyelemreméltó, hogy ez az együttes ma a művészeti tevékenység mellett egy iskolát is fenntart és működtet. A harmadik új típusú csoportképződmény – felülről irányítottan – a Hazafias Népfront kebelében született. Létrehozták a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét, azzal a céllal, hogy a hatalmi elképzelések szószólója legyen a romák körében. Ennek a lényegében értelmiségi tömörülésnek az életképtelenségét szemléletesen ábrázolja *Schiffer Pál* 'Cséplő Gyuri' című filmje, amelynek egyik jelenetében az e körbe tartozó értelmiségiek megpróbálják a szárnyuk alá vonni *Cséplő Gyurit*, ő azonban nem érti az általuk beszélt, számára idegen nyelvet...

A rendszerváltást követően először a munkahelyek tűntek el, majd a szociális háló foszlott széjjel. Akiknek sikerült megkapaszkodniuk, igyekeznek minél jobban belesimulni a többségi társadalom szövedékébe. Akik viszont a szocialista nagyiparból vagy

mezőgazdaságból az utcára kerültek, teljesen kilátástalan helyzetben találták magukat. A piacgazdaság már nem igényli a képzetlen munkaerőtömeget. Ez volt a második törés, amelynek során a roma társadalom nagy része egyik napról a másikra visszazuhant a fél évszázaddal korábbi viszonyok közé, de most már eszköztelenül kell szembesülnie a társadalmon kívüliség tényével. Lényegében ez a háttér a napjainkban tapasztalható konfliktusoknak.

A rendszerváltás után

A rendszerváltást követően kialakult helyzetet a következőképpen jellemezhetjük: hirtelenül nagyra nőtt munkanélküliség, majd a szociális ellátórendszerek leépülése; szociális feszültségek, amelyek azért válnak helyenként etnikai konfliktussá, mert a roma ki-

sebbségnek már nincs, a többségnek pedig még nincs receptje a kezelésükre. Még tart az előző rendszer által elindított kényszerasszimiláció lendülete, miközben már egy új típusú roma kultúra csírái is mutatkoznak. Politikai, kulturális szerveződések, az amerikai gospel hangulatát idéző vallási mozgalmak kelnek életre.

A politikai szerveződések körében két irányzat volt megfigyelhető. Az egyik a Haza-fias Népfront által bevezetett gyakorlat továbbélése a demokrácia viszonyai között, amelynek életképtelensége kezdettől fogva nyilvánvaló volt. A másik: a liberális értelmiség által ösztönzött és irányított, magukat függetlennek és szabadelvűnek valló politikai és kulturális szerveződések köre. E kör alapfeltevése az volt, hogy a roma közösségek alkalmasak az európai normákat követő civil szerveződésre. Hamar kiderült azonban, hogy a roma személyiség nincs felkészülve az európai fejlődéstörténet által kimerített intézmények használatára. Bár kultúrája jelentősen sérült, lélekben még mindig a horizontális társadalomszerveződés híve. A vertikális rendszerek – ilyen a képviselői demokrácia is – kezelhetetlenek a számára.

1991-ben mindkét irányzat összeomlott. Maradványa egy politikai-ideológiai tartalmú polarizálódás, amely a nagyon kis létszámú roma értelmiséget is megosztotta. A több helyen spontánul kibontakozó vallási mozgalmak közül a legígéretesebbnek a fővárosi cigányzenészek körében megszületett Szentlélek Gyülekezet tűnt, amely egyszerre volt vallási és kulturális szervezet, és pontosan illeszkedett abba a rendszerbe, amelyben ma a világ több pontján működnek egymástól függetlenül, mégis azonos liturgia szerint különféle roma, manus, kálo, szinti stb. vallási-kulturális mozgalmak. Nagy veszteség a roma kultúra számára, hogy mára ez a közösség beolvadt a Hit gyülekezetébe.

Az ezt követő történéseket meghatározó kisebbségi törvényről mára kiderült, hogy nem tökéletes. A romák számára leginkább a kisebbségi önkormányzatokra vonatkozó szabályozás problematikus. Ezt az intézményt a nemzeti kisebbségek számára alkották, s ebben a körben minden bizonnyal be is tölti szerepét. A roma kisebbség azonban etnikai kisebbség. Hibás döntés volt beemelni a nemzeti kisebbségek sorába. Ami pedig a testületek megválasztásának törvényben szabályozott módját illeti: mivel a kisebbségi önkormányzatokra minden állampolgár szavazhat, a képviselői tisztségre pályázók szembesülnek azzal a dilemmával, amellyel a pártok is, hogy tudniillik cigánybarát politikával nem lehet szavazatokat szerezni. Mindenképpen szükséges lenne a kisebbségek regisztrációjának tilalmából adódó alkotmányossági dilemma feloldása, de mindennek előtt azt kellene alaposan végiggondolni, hogy hosszú távon mit hozhat egy etnikai kisebbség számára az önkormányzatiság.

A rendszerváltás egyik pozitív következménye viszont a roma kisebbség gazdasági aktivitásának növekedése a vállalkozások megjelenésével. Ez jelentős kitörési lehetőség lehetne, melynek révén nagyobb mértékben bővíthetne a törvényes termelőtevékenységek köre; sajnos a kisvállalkozások zöme még nem elég erős hozzá, hogy valóban aktív résztvevője legyen a gazdasági életnek.

A roma társadalom integrációja, helyzetének konszolidálódása csak egy jól felkészült és kellően széles bázisú, saját értelmiség aktív részvételével lehetséges. Neki kell irányt mutatnia és húzóerővé válnia; bekapcsolódnia a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, az oktatás, a kultúra, az egészségügy, a gazdaság, a szociálpolitika tevékenységrendszerébe, illetve nem maradhat ki a romavilág megismerését célzó tudományos feltáró munkából sem. Ennek feltételei azonban ma még hiányoznak. Egyrészt mert a ma létező roma értelmiségnek az össznépességhez viszonyított számaránya csak ezrelékekben fejezhető ki, másrészt pedig, mert a roma fiatalnak már az értelmiségivé válás folyamatában kényszerűen el kell szakadnia a saját közegétől. Ez minden elsőgenerációs értelmiségire igaz, a romák esetében azonban – a nagy kulturális távolság miatt – ennél többről van szó. Akik egyszerre vállalják a roma és az értelmiségi identitást, skizofrén helyzetbe kerülnek: a szóbeliség és az írásbeliség, egy horizontálisan és egy vertikálisan szervezett vi-

lág határvidékén találják magukat. A politizáló roma személyiséggel például az történik, hogy – sporthasonlattal élve – idegen pályán játszik, az ellenfél által alkotott szabályok szerint. Ennek lehetséges következményei közül a legsúlyosabb, hogy kialakulhat – akár már a közeljövőben – roma civilszerveződés címen valamiféle militáns képződmény, amelynek ugyan nem sok köze lesz a roma közösségekhez, viszont a maiaknál is súlyosabb társadalmi feszültségek okozója lehet. Ezért kiemelt figyelmet kellene fordítani a legsérülékenyebb, ezért leginkább manipulálható városi gettó-lakókra.

Mindenképpen kezelni kell az akut konfliktusokat, ami elsősorban az önkormányzatok felelősségének körülhatárolását jelentené egy központilag meghatározott – esetleg törvényben szabályozott – elvrendszer szerint. A jelenlegi helyzet ugyanis az, hogy a többségi társadalomban meglévő és folyamatosan erősödő cigányellenesség politikailag ellenérdekelte teszi ebben a kérdésben a helyi vezető testületeket. Ennek jeleként értékelhető, hogy a választásokat megelőző kampányok idején mindig sűrűsödnek a cigányellenes akciók. Ezzel párhuzamosan szükség lenne az előítéletességet mérséklő tájékoztató, felvilágosító programokra, a tolerancia, az empátia erősítésére. Az erre alkalmas, kipróbált módszerek széles skáláját alkalmazzák a fejlett demokráciájú nyugati országokban. Rendkívül fontos lenne továbbá a hátrányos helyzetű régiók felzárkóztatását célzó programok beindítása. Ez nemcsak a foglalkoztatási helyzet javulását, a szociális feszültségek enyhülését eredményezné, hanem segítené az előítéletek visszaszorulását, a kulturális önszerveződés erősödését is.

Azon felnőtt munkavállalók esetében, akik már nem tudnak visszatérni a munka világába, kézenfekvő megoldás a közhasznú munka, a szociális foglalkoztatás, a munkaerőpiaci képzés-átképzés. Itt azonban meg kellene vizsgálni, hogy célszerű-e például egy zenészt személy- és vagyoniörnek átképezni... (Néhány évvel ezelőtt megpróbáltam elindítani egy hangszerjavító képzést munkanélküli zenészek számára, amit a Kézműves Kamara megakadályozott.) E területen talán célszerű lenne követnünk az indonéz példát, ahol a gyarmati időszak végén holland munkapszichológusok kezdték vizsgálni az őslakók képességeit, s ennek során kiderült, hogy a Bali-szigeti bennszülötteknek kitűnő érzékük van a fafaragáshoz. Ennek eredményeképpen ma az indonéz faragott bútort sláger az egész világon, jelentős devizabevételt hozva az országnak. Úgy tudom, nekünk is vannak munkapszichológusaink, akik végezhetnének ilyen vizsgálatokat például a fiatal roma munkanélküliek körében, de az iskolákban is.

Egy másik kitörési lehetőség lehetne az életképes, de tökehiánnyal küszködő roma kisvállalkozások támogatása, „helyzetbe hozása”. Erre alkalmas lenne a Széchenyi-program, amelyen belül alakulhatna egy roma alprogram. A probléma súlya ezt indokolná. Egy olyan, gazdaságilag aktív roma középosztály megerősödését segíthetné elő, amely már természetes úton termelhetné ki a saját autentikus értelmiségét.

A ma már mindenki által kardinális kérdésnek tekintett oktatás csak akkor válhat jelentős hatóerővé a roma kisebbség integrálódásának folyamatában, ha radikális szemléletváltás történik ezen a területen. Ma még az a helyzet, hogy a társadalom egészének előítéletessége jelen van a gyakorló pedagógusok, iskolavezetők és -fenntartók, oktatáspolitikusok körében, sőt, némely elméleti szakember sem képes kitörni a konform előítéletesség csapdájából. Ez utóbbiak munkásságának köszönhetően a korábbi években kialakult „bűnöző cigány” sztereotípiájához mára az „elesett, nyomorult”, vagyis alsóbbrendű cigány sztereotípiája is társult. Ezt erősíti a sajtó, még az úgynevezett roma sajtó is. Ebben a helyzetben szóba sem jöhet, hogy odafigyeljenek a gyermek alapvető szükségleteire. Sok esetben a pedagógus kísérletet sem tesz rá, hogy megértse, mit gondol a roma tanuló önmagáról, másokról, egyáltalán a világról, milyen elvárásai lehetnek. Szemrehányást kap, amiért nem képes alkalmazkodni a bevált sablonhoz, majd elkülönítik. Nyugtalanító, hogy egyre nagyobb méreteket ölt a roma gyerekek iskolai szegregációja. Ez a tendencia a jelen állapotok konzerválódásához, sőt rosszabbodásához vezet,

tekintve, hogy a körülöttünk lévő világ közben rohamosan változik, fejlődik. E probléma megoldására tesz kísérletet a PHARE-program keretében előkészítés alatt álló, gyakorló pedagógusoknak szánt Roma Társadalomismeret Szakirányú Továbbképző Szakunk, amelyhez terveink szerint egy átfogó kutatási program is csatlakozik. Célunk a roma kultúra, világkép minél szélesebb körben való megismertetése, illetve olyan pedagógiai, oktatásszervezési módszerek kidolgozása, majd a pedagógusképzésbe való integrálása, amelyek révén idővel a roma gyerekek is képességeiknek megfelelő színvonalon végezhetik el a különböző iskolákat.

Zárszó

Mostanáig az adhézió (tapadóerő) tartotta, illetve tartja meg a roma közösségeket a más kultúrájú közösségek közelében. Ilyenkor a szükségletek kölcsönös kielégítése a domináns tényező. Ahol nagyobb az egymásra utaltság, ott nagyobb a tapadóerő, ahol kisebb, ott lazábbak a kötelékek. Sajátos, érzelmotivált kapcsolatokat indukál viszont, ha az együttélés során közös kulturális érték születik, s lényegében ez történt a magyar és a roma közösség több száz éves együttélése során.

A globalizáció egyik ismérve az uniformizálódás, ami a helyi, nemzeti, sőt, regionális kultúrák létét veszélyezteti, és ez nem hagyható figyelmen kívül a roma kultúra jelen- és jövőbeni helyzetének megítélésekor sem. Az autonómiák megszűntek, s a nyomukban egy erőteljes, a különböző politikai szándékok által is motivált belső és külső szegregáció maradt. Ez kétségtelenül a konfrontáció irányába mutató tendencia, amelynek megállítása követelő szükségyszerűség, és ennek módját kell megtalálnunk egy jól átgondolt, tudományosan megalapozott programmal. A roma kultúrának kétségkívül meg kell újulnia, hiszen vannak korszerűtlenné vált elemei. Alapvetően arról van szó, hogy a roma közösségek által kifejlesztett, végül egy jellegzetes életformává ritualizálódott túlélési stratégiák a demokráciahiányos többségi rendszerek környezetében voltak adaptívak. Most olyan stratégiára van szükség, amely a demokrácia viszonyai közt alkalmazható. E feladat természetesen nem oldható meg rövid távon, viszont ahhoz, hogy esélyünk legyen a megoldásra, minél előbb hozzá kell látnunk, mert az idő ellenünk dolgozik.

Jegyzet

(1) Proxemika = az élőlények s különösen az emberek távolság- és térérzékelésével, társaitól való távolságtartásával, illetve egymáshoz való közelítésük és közelségük (proximitásuk) fiziológiai, pszichológiai és kulturális kihatásaival foglalkozó tudomány.

Irodalom

- Assman, Jan (2001): *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Kiadó.
 Csányi Vilmos (2000): *Az emberi természet*. Vince Kiadó.
 Frazer, J. G. (1998): *Az aranyág*. Osiris.
 Fraser, Sir Angus, (1996): *A cigányok*. Osiris.
 Fromm, Erich (1993): *Menekülés a szabadság elől*. Akadémiai Kiadó.
 Fromm, Erich (1994): *Birtokolni vagy létezni*. Akadémiai Kiadó.
 Hall, Edward T. (1995): *Rejtett dimenziók*. Katalizátor Iroda.
 Karsai Ervin (1996): *Cigányok lakásépítése*. Anda Romani Kultúra Alapítvány.
 Mérei Ferenc (1996): *Közösségek rejtett hálózata*. Osiris.
 Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk., 1998): *Szóbeliség és írásbeliség*. Áron Kiadó.
 Piasere, Leonardo (1997): *A ciganológusok szerelmei*. ELTE BTK Kulturális Antropológia Szakcsoport.
 Prónai Csaba (1995): *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. ELTE BTK Kulturális Antropológia Szakcsoport.
 Prónai Csaba (szerk., 2000): *Cigányok Európában I. Tanulmánygyűjtemény*. Új Mandátum Kiadó.
 Szabolcs Éva (2001): *Kvalitatív kutatási metodológia a pedagógiában*. Műszaki Kiadó.